

פתח דבר

מִן הַמְּקוֹם שֶׁבּוֹ אָנוּ צוֹדְקִים,
לֹא יִצְמָחוּ לְעוֹלָם
פְּרָחִים פְּאֵבִיב.

יהודה עמיחי (שירים 1948–1962),
ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 217)

מהו "צדק"? מיהו "צדיק", שהמידה הטובה שלו היא רדיפת הצדק? מהן הנסיבות שבהן נכריז כי מערכת משפט היא "מערכת צדק"? שאלות אלו מעסיקות פילוסופים, משפטנים, אנשי דת וכל בן אנוש.

השיח הרבי־דורי על הצדק מתנהל בתרבויות שונות. העוסקים בו מתחבטים בשאלות כגון מיהו האמור להפעיל את עקרונות הצדק – הפרט, הקבוצה, המדינה או האנושות כולה? על מי אמורים לחול עקרונות הצדק – על בני אדם, על בעלי חיים, על מי שנמצאים בהווה, ואולי הם נוגעים גם למי שהיו בעבר ויהיו בעתיד? וגם זאת: מהו היחס בין המושג צדק ובין מושגים אחרים – אמת, מוסר, חסד, רחמים או משפט? האם בעת עשיית צדק יש לאזן בינו ובין ערכים אחרים, או שהצדק הוא יעד שיש לפעול למענו ללא תנאי, כמאמר הרומי "ייעשה הצדק, ויחרב העולם" (Fiat iustitia, pereat mundus)? ובמישור אחר: היכן אפשר למצוא את הצדק, האם ביוס־יום האנושי הראלי ("יהא 'הן' שלך צדק, ו'לאו' שלך צדק"; בבלי, בבא מציעא מט ע"א) או בהיפוכו הגמור, במישור תאולוגי־מטפיזי שאין לנו בו חלק ונחלה ("אמת מארץ תצמח, וצדק משמים נשקף"; תהלים פה, יב)?

יש הסוברים שהחיפוש אחר צדק יכול להתבצע באמצעות ניתוח מדעי־אובייקטיבי; שתאוריה "נכונה" יכולה להגדיר אותו באופן מוחלט. יש הסוברים שמדובר במושג שהוא במהותו איש־סובייקטיבי; תלוי לחלוטין בנקודת התצפית של המתבונן. מצד אחד, תאוריות של צדק שמתייחסות למושג כאל שאלה אפיסטמולוגית מאתגרות אותנו לחפש עקרונות מארגנים לשיח של צדק וליצור מיפוי של שדה השיח לתורות צדק אנליטיות (דוגמת צדק מתקן, צדק חלוקתי, צדק חברתי, צדק הליכי או צדק מאחה). מצד אחר, עמדות הרואות בצדק מושג עמום – כלי קיבול רחב מני רחב של דעות ושל עמדות, שאינן בהכרח בעלות תוכן פנימי קונקרטי אלא הן ביטוי לאין־סופיות של האינטואיציות האנושיות, שהן בנות מקום ותקופה – נעדרות תאוריה מאחדת או קריטריונים של הערכה וביקורת.

פתח דבר

הראשונים סוברים שביורור טוב ועקיב של קריטריונים של צדק עשוי לאפשר לנו להכריע בין ערכים, לחלק משאבים, להוליך לתיקון; האחרונים רואים בצדק שדה פרוץ, שאין בו ממד אובייקטיבי יציב ולכן אין הוא יכול, כשלעצמו, לשמש אמת מידה לקבלת החלטות במישור הציבורי.

תהא העמדה העקרונית אשר לטיבו האפריורי של המושג צדק אשר תהא – עובדה או ערך, אמת או אידאולוגיה, עיקרון או אמנה, מהות או מכשיר – ברור שהדרך שבה אנשים וחברות אנושיות מעריכים בפועל את קיומו או את היעדרו של צדק – קרי, תפיסת הצדק שלהם – היא עניין תלוי זהות. בכך, בקשר הפנימי בין הפרקסיס של הצדק ובין הזירה החברתית-תרבותית שבה הוא מתקיים, עוסק ספר זה.

*

אקירה יושימורה, סופר יפני בן המאה העשרים, מספר ב"ספינות טרופות" (תל אביב 2002) את סיפורו של איסאקו, ילד יפני החי בכפר דייגים מבודד באחד האיים הנידחים. תוך עמודים אחדים הקורא נסחף אל הסיפור ומזדהה עם קשיי הקיום של הילד בכפר העני, שתושביו אינם מצליחים למצוא מחיה מינימלית מעיסוקם בדיג. הקורא, שמכיר את המציאות דרך עיניו של הילד, לומד כי רווחתו של הכפר תלויה בבואה של אר־פונה־סמה. אנשי הכפר מתפללים לבואה ומקיימים למענה טקסים; בהיעדרה הם נאלצים למכור את עצמם או את בני המשפחה לעבדות, על מנת לאפשר את המשך הקיום של שאר המשפחה. אולם מהי אותה אר־פונה־סמה, שאליה נשואות עיני הבוגרים בכפר? מתברר שבלילות סערה אנשי הכפר נוהגים להבעיר מדורות על חוף הים, סמוך לשוניית גדולה, כדי לפתות ספינות מטען לחפש שם מחסה. הספינות נטרפות אל השוניית ואנשי הכפר שודדים את מטעניהן ורוצחים את כל נוסעיהן, כדי שלא תיוותר עדות למעשיהם.

הסופר נוטע את הקורא בסביבת חיים שבה קל, ומתבקש, להזדהות עם רצונו של הילד שמלכודת הפתאים תפיל בתוכה ספינה עמוסת אורז וסוכר לבן. חייהם של תושבי הכפר ישתפרו, אף אם במחיר רציחתם של מלחים חסרי ישע. הקורא מלווה בהתרגשות ובהזדהות את שמחתו של הילד כשמתברר שהאלים של הכפר אכן שלחו אל השוניית קרבן אנושי לביוזה. הרצח מתבצע, הספינה נבזזת ומפורקת ואנשי הכפר מאושרים. בהמשך אנו נסחפים לתקווה כי הרצח לא יתגלה והחטא האיום לא ילווה בעונש כלשהו.

אכן, ספרות במיטבה היא קסם שמאפשר את היווצרותו של דמיון אמפתי עם ה"אחר". הכניסה לנעליו של ילד עני ביפן של ימי הביניים מצליחה להפשיט את הקורא מנכסי צאן ברזל המוסריים שלו, עד כדי ערעור התוקף של הטאבו הגדול מכולם –

פתח דבר

"לא תרצה". תחבולה ספרותית שמלבישה אותנו זהות חדשה מצליחה להשעות על נקל את תפיסת הצדק שלנו למשך הקריאה. כשאנו צופים בסרט טבע שמתאר ציד אילה על ידי אריה אנו חווים, בדרך כלל, שוויון נפש מוסרי, והנה, בקריאת הספר "ספינות טרופות" אנו חווים ציד אדם על ידי אדם וחשים – עד לרגע ההתפכחות – הזדהות בעל כורחנו עם הרוצחים.

ומהקל אל החומר: אם זוהי ההשפעה עלינו במקרים שבהם הזהות שלנו נחטפת לרגע, באמצעים אמנותיים ספרותיים, על ידי סופר מוכשר – קל וחומר כאשר מדובר בהותנו האותנטית, שמעוצבת עקב בצד אגודל על ידי חוויות חיינו. וכי יש ספק בכך ששיפוטי הצדק שנפעיל יהיו תלויים בטיבה של זהות זו, בתלמים שנסיבות חיינו חרצו בעולמנו הפנימי?!

*

תרבויות שונות מפתחות תפיסות שונות של צדק. בדרך כלל החוק והמשפט במדינה דמוקרטית מבטאים את תפיסת הצדק הרווחת בקרבה. אולם בצד המדינה יש מסגרות נוספות המגבשות עמדה כלפי ערך זה וטוענות אותו משמעות משלהן. מצד אחד, במעגל הפנים-מדינתי, עומדת הקהילה. במדינת ישראל, למשל, הקהילה הדתית, הקהילה הערבית, הקהילה הפמיניסטית או הקהילה המזרחית נוקטות תפיסות צדק פרטיקולריות, שאינן בהכרח זהות לתפיסה שמתבטאת במשפט המדינה. מצד אחר, במעגל החוץ-מדינתי, מצויים ארגונים בין-לאומיים ורב-לאומיים שלהם השקפות אחרות על צדק, והם מביאים אותן לידי ביטוי במשפט הבין-לאומי ובאמצעים אחרים. שלוש האפשרויות הללו, צדק קהילתי, צדק מדינתי וצדק בין-לאומי, הן רק חלק מכלל אפשרויות היניקה של תפיסות של צדק.

אכן, תפיסות הצדק של הערבי מכסיפה, של החרדי מביתר עילית, של דרי הפריפריה שבירוחם, של תושבי המרכז או של שליח האו"ם למזרח התיכון – אינן זהות זו לזו. למשל, כל אחד מהם יפרש את המונח "שוויון" בדרך אחרת בתכלית. כל אחד מהם יאזן בין הזכויות המנויות במגילת זכויות האדם באורח אופייני לו, הנגזר מהעובדה שהיא או הוא חיים במערכות תרבותיות, חברתיות, כלכליות ואמוניות הנבדלות זו מזו, במעט או בהרבה. לכל אחד מהם סיפור-על אחר: סיפור דתי, סיפור תבוני, סיפור של חירות או סיפור של יעילות. לכל אחד מהם תפיסה אחרת של המציאות, ולפיכך – תפיסה אחרת של צדק. לכל אחד יש "אני מאמין" אישי ו"אופונה-סמה" משלו.

הספר שלפנינו איננו יצירה מאורגנת המבקשת להקיף את מכלול הסוגיות הנוגעות לתפיסות של צדק בתרבויות שונות. אספנו כאן מאמרים מקוריים מתחומי דעת שונים העוסקים בוויזיות מגוונות של נושא הדיון. הכותבים פורסים לפנינו קשת רחבה של תחומי דעת – היסטוריה, פילוסופיה כללית, מחשבת ישראל, תרבות, משפט, ספרות וסוציולוגיה. על אף הגיוון הדיסציפלינרי, הקפדנו שהשפה הפנימית של מי מהתחומים לא תשתלט על הדיון ושכל חלקי הספר יהיו נגישים לכל ציבור הקוראים המשכיל. הספר נע מדיון במקרה הישראלי לדיון רחב יותר במקרה היהודי, ומגיע עד לדיון כללי, שאיננו ממוקם ב"כאן", ב"עכשיו" או ב"אנחנו". הספר מאורגן, לשם נוחות הקריאה, בשישה שערי תוכן: צדק ביהדות – עיון היסטורי; צדק, אדם, חברה; צדק ומשפט; גבולות הצדק; צדק וספרות; צדק וגלובליזציה.

היקף הנושאים וההקשרים של מאמרי הספר מצביע על השלכותיו הרחבות של הדיון בתפיסות של צדק בתרבויות שונות. קוראים נבונים יוכלו לדלות מבין דפיו מידע והבנה בכל אחד מהנושאים החשובים הנדונים בו; אולם, חשוב מזה, קוראים רגישים יוכלו להפיק מהספר מחשבה מורכבת וביקורתית בדבר טיבן של תפיסות הצדק שהם מחזיקים בהן. עושר האפשרויות עשוי להיות משב רוח רענן במקום שבו תפיסות שונות של צדק הן כלי מלחמה.

אני מכיר תודה למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ולעומד בראשו מר צבי יקותיאל, שביזמתו ובעידודו התממש פרויקט זה. הספר הוא תולדה של כנס שנערך בשלהי דצמבר 2004 במרכז זלמן שזר, בשיתוף המרכז הבין-לאומי לאתיקה באוניברסיטת ברנדייס, שכותרתו הייתה "תפיסות של צדק בתרבויות שונות – צדק: קהילתי, מדיני, בינלאומי". תודה לחברים שהשתתפו עמי בוועדה האקדמית של הכנס, פרופ' דוד הד, מר צבי יקותיאל ופרופ' אבי רביצקי. תודה לכל הקוראים האנונימיים של המאמרים הכלולים בספר; עצותיהם הטובות שיפרו את המוצר המוגמר. תודה מיוחדת לגב' מעין אבינרי-רבהון, המזכירה האקדמית של המרכז, שעידודה, עצותיה וסבלנותה ראויים לכל שבה. צוות ההוצאה לאור של מרכז זלמן שזר טרח והוציא תחת ידיו ספר מוקפד. יבוא על הברכה כל העושים במלאכה --- נא להוסיף את כל השמות